

Нога Г. М.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

ІГРИ З СЕНСАМИ У ПРОЗІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті проаналізовано окремі «темні місця» у прозових творах Григорія Сковороди, які дають загальне уявлення про особливості його авторського стилю письма. Гра з реципієнтом через провокування його до «активного» сприйняття тексту була однією з домінуючих рис епістолярних творів філософа, що найяскравіше відбилося у його листах до улюбленого учня Михайла Ковалинського. Таким чином Сковорода намагався викликати у нього інтерес до логічних вправ, любов до мудрості, стимулювати до самоосвіти. Філософська спадщина автора також рясніє різноманітними ускладненими художніми прийомами, які відповідали як духу доби барокового мистецтва, так і стилю мислення і розгортання думки самого їх носія. Цілком очевидно, що розгортанню інтелектуальної гри між філософом і реципієнтом сприяє діалогічна форма більшості філософських творів Сковороди. У ході написання розвідки вдалося знайти підтвердження схильності автора до так званої «шифрованої мови», яка проявлялася не лише у теологічних та філософських роздумах, а й в обговоренні побутових речей у листах. Будь-який текст він намагався перетворити на ретранслятор своїх ідей посередництвом власного символічного й емблематичного смислового коду. Тяжіння автора до певних, улюблених ним, символів і топосів як носіїв і маркерів його світоглядної системи знайшло свій вияв і в перекладних творах нашого мислителя. Зокрема, проаналізований фрагмент перекладу латиномовної «Оди» фламандського поета 17 сторіччя Гошіуса демонструє схильність Сковороди до активного творчого втручання в авторський текст та його вміння трансформувати символіку першотексту у власний алегоричний художній простір. Він цілком свідомо перетворює географічну складову образності твору Гошіуса на більш відповідну й переконливу, як на свій смак, для адекватного сприйняття реальною й потенційною аудиторією. Зроблено узагальнюючий висновок, що Григорій Сковорода був людиною Бароко, містиком; філософія і богослів'я перебували у його системі в нерозривному зв'язку. Відзначено його любов до загадок як на рівні форми, так і на рівні змісту. Підкреслено, що метафорична манера викладу думок часто спричиняла неоднозначність у трактуванні змісту творів дослідниками, ставлячи їх часом у глухий кут. Як наслідок, містична символіка Сковороди і його гра із сенсами будуть безупинно породжувати нові наукові виклики для учених.

Ключові слова: Сковорода, Бароко, символ, філософія, епістолярій, гра.

Постановка проблеми. Ні для кого не секрет, особливо для сквородинознавців, що бібліографія досліджень життя і творчості нашого філософа є дуже солідною і невпинно продовжує зростати. Рік його 300-річного ювілею, безперечно, значно поповнить наукову сквородиніану, але в жодному разі не призупинить її розвиток і, тим більше, не вичерпає коло філософських, філологічних, богословських, педагогічних проблем зі спадщини Григорія Сковороди. Суть цього процесу влучно описав І. Юдкін-Ріпун: «Явища лавиноподібного зростання, позначені самостійним, автоматичним прискоренням, властиві ланцюговим процесам, зокрема пізнавальним процесам, за яких розв'язання однієї загадки породжує кілька нових. Незважаючи на те що творчість Г. Сковороди ретельно досліджували найавторитетніші дослідники сучасності, інтерес до нього

не меншає, а це свідчить, що постають нові питання» [9, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорити про «темні місця» у творах Сковороди почали ще перші його дослідники й біографи. Можемо констатувати, що загалом кожен твір філософа потребує серйозної «розшифровки». Навіть його лірику не достатньо просто сприйняти серцем на рівні естетизованих переживань, надто багато там прихованих сенсів, різнотлумачень. Що тоді говорити про філософські твори, які завдяки вишуканій бароковій метафориці, регулярному цитуванню авторів з різних епох, глибоко індивідуалізованому стилю, особливостям мови текстів здатні поставити перед дослідниками дуже серйозні проблеми. Це ж можемо сказати і про листи, які до останнього часу, як це не дивно, не були предметом всебічного і ґрунтов-

ного аналізу. У фундаментальному бібліографічному посібнику «Григорій Сковорода: Семінарії» (2004 р.) Л. Ушкалов у розділі «10.7. Листи Сковороди» наводить 23 публікації, присвячені епістолярію мислителя. З них чотири – це загальні праці про Сковороду Д. Багалія, Д. Чижевського, А. Музички та В. Ерна. Сім робіт присвячено якось одному листові, часто просто як передмова до першодруку. П'ять публікацій – це коротенькі тези або коментарі. З решти тільки дві статті стосуються літературознавчого аналізу текстів листів. В останні роки ситуація різко змінилася, епістолярій став одним з пріоритетів учених-сковородинознавців. Маємо навіть окреме видання листів Сковороди до М. Ковалинського, здійснене Л. Ушкаловим. Маємо дійсно академічні коментарі до листів авторства того ж Ушкалова [2]. Але кількість загадкових місць у цих творах, здається, не зменшується.

Постановка завдання. Однією з причин «недопрочитаності» Сковороди, поряд із загальним складним стилем автора, є його схильність (за І. Юджінім-Ріпуном) до «шифрованої мови», яку можна відстежити не лише у філософських чи теологічних роздумах автора, а й у його судженнях про речі, здавалося б, побутові і суто практичні. Власне, аналіз смислових кодів символіки Сковороди і буде основним завданням цієї розвідки.

Виклад основного матеріалу. Коротенький лист до Михайла Ковалинського, написаний на початку 1764 р., є чи не найпоказовішим прикладом інтелектуальної гри Сковороди зі своїм учнем. Л. Ушкалов у своєму Повному академічному зібранні творів Г. Сковороди прокоментував сім моментів цієї епістоли, три коментарі є досить розлогими. Найімовірніше, звертаючись до свого учня під час різдвяних вакацій, наставник на різних рівнях обігрує поняття «воля», яке, на його особисте глибоке переконання, було надважливим для кожної особистості як творіння Божого. Спудей на вакаціях вільний, у післяноворічні дні може залишити Харків і відвідати батьків. Але чи про це пише Сковорода і що саме хоче він зацентувати? «Посилаю тобі новорічний подарунок, хапай шапку; оголошую тебе вільним, взявши за руку. Що за новорічний подарунок, скажеш ти, коли Нового року немає? І хіба без шапки був досі Михайло?», – пише філософ, викладаючи думки без очевидного, на перший погляд, причинно-наслідкового зв'язку [4, с. 336]. Втім, далі він сам дає підказку учневі: шапка – то свобода. «Сковорода має на думці те, – пише Л. Ушкалов, – що у Стародавньому Римі, коли раба відпускали

на волю, то одягали йому на голову повстану круглу шапку, яка називалась pileus» [2, с. 1223]. Наступні роз'яснення-підказки філософа, якими він пов'язує в один смисловий ланцюжок Новий рік, Сатурнів час і життя Кроноса, багато у чому залишаються загадковими і двозначними й до сьогодні. З одного боку, Сатурнів, чи Кроносів, час (із давньогрецької та римської міфології) прийнято пов'язувати із «золотим віком людства». З іншого боку, зауважує Л. Ушкалов, «"Кроносове (Сатурнове) життя" можна було трактувати і як життя, сповнене гріхів. Принаймні старі українські письменники часом змальовували цього грецького бога чорними фарбами, як-от Дмитро Туптало у своєму літописі...» [2, с. 1223]. До якої традиції у цьому випадку тяжів Григорій Сковорода, однозначно сказати важко.

Далі текст листа продовжує видавати загадки: «І візьми палку, або жезл, або скіпетр, як це зробив Ізраїль, виходячи з Єгипту, і споживай не агнця, а цей сир [який я тобі посилаю], залишивши прокляту Барбаянську землю, і будь вільним у новій землі» [2, с. 336]. Прокоментувати поняття «Барбаянська земля» ніхто з дослідників не наважувався аж до Л. Ушкалова, який, відкинувши суто географічний підхід і біблійний сакральний простір, підійшов до розшифрування поняття з улюбленого Сковородою символічного боку. На його думку, розгадка може бути такою: «Можливо, образ «барбаянської землі» був навіяний діалогом Еразма Роттердамського «Дослідження віри»..., в якому персонаж на ім'я Барбатіус (Barbatius) каже про те, що Христос покинув землю задля того, щоб люди любили його духовно, а не по плоті. У такому разі «барбаянська земля» – це все плотяне» [2, с. 1224]. Еразм Роттердамський був одним з найулюбленіших новочасних авторів Сковороди, його твори він прекрасно знав і часто цитував. Прив'язка Барбаянської землі до Барбатія виглядає переконливою ще й з огляду на те, що пан Барбай у подібному контексті згадується Сковородою ще в одному листі з цього періоду (квітень 1765 р.), адресованому тодішньому ректорові Харківського колегіуму Йову Базилевичу.

Чи не найцікавішим з точки зору розшифрування змісту (у метафоричному контакті з поняттям волі) виглядає додаток до аналізованого листа 1764 р.: «Подарунок я загорнув у грамоту Александра Великого, яку, наскільки цьому можна вірити, було дано, щоб забезпечити свободу слов'янському народові, що я вважаю доброю ознакою» [4, с. 336]. Історія з цією грамотою неодноразово коментувалася дослідниками.

Наприклад, Юдкін-Ріпун цілком переконливо стверджує наступне: «Легенда про грамоту, даровану Александром Македонським слов'янам, відтворює провідні мотиви так званого сарматського міфу, покладеного в основу культури козацького або мазепинського бароко. Зокрема про цю легенду писав Феодосій Софонович – сучасник і товариш Лазаря Барановича, аргументуючи нею відданість українських предків ідеалам волі та непридатність насильства для їх підкорення чужинцям, засвідчене словами Августа про марність зусиль такого підкорення (про «золоту вудку», потрібну для ловів риби, або про надто великі витрати для здобичі). Уже той факт, що згадка про грамоту наведена як загальновідома річ та ще й у додатку до листа, засвідчує постійну присутність теми уславлення давньої «сарматської» волі в дискурсі оточення Г. Сковороди» [9, с. 16].

Але якщо з самою грамотою все ніби зрозуміло, то текстовий фрагмент зі згадкою про неї викликає цілу низку запитань, на які навряд чи вдасться колись сформулювати однозначні відповіді. «Яким був той примірник грамоти (вочевидь, рукописна копія тексту, типового для козацьких літописів на кшталт цитованого твору Ф. Софоновича), до якого нібито загортав Г. Сковорода подарунок – сир? Чи не йдеться тут про фігуральний вислів, що посилався на відомі образи сиру з прислів'їв? Чому йдеться про сир як про заміну жертвовного ягня? І до чого тут добра прикмета (*omen optimum*), про яку згадується в листі?» – пише Юдкін-Ріпун, намагаючись радше прокоментувати текст через припущення, а не запропонувати власні варіанти відповідей [9, с. 16]. Загалом, такі інтелектуальні іграшки досить часто зустрічаються у листах Сковороди до Ковалинського, практикував він їх і серед інших своїх учнів [7].

Цікавим для розшифровки місцем залишається фрагмент із листа Г. Сковороди від 20 березня 1786 р. до свого колишнього учня, священника у с. Бабаях Якова Правицького зі згадкою «проклятих московських печей». В додатку до листа, які філософ частенько виокремлював як P.S., він пише про свою важку, затяжну хворобу: «Остатки горячки мучат мене. Два м'сяці огневица свирепствовала во мнѣ. Начало и отец ея – проклятих московских печей чад» [4, с. 366]. Те, що у часи радянської окупації України не було бажаних коментувати словосполучення «прокляті московські печі», не виглядає дивним, це було просто небезпечно. Втім, сучасні дослідники це питання також обходять, ймовірно, тому що сам Сковорода у продовженні листа, перейшовши на латину,

нібито пояснює другові суть свого вислову. «Що є чад сей? Іноді ми жартуємо: чад сей – північна чума. Константинопольська чума вбиває за три дні, а ця за три години. Що хвилює народ? Не що інше, як чума і вогневица» [2, с. 1238]. Під константинопольською чумою Сковорода, звичайно, розумів бубонну чуму, перша за переліком пандемія якої розпочалася саме з Константинополя 541 р. за часів імператора Юстиніана I і забрала тоді близько 25 мільйонів життів мешканців Європи. Жодної епідемії чи хвороби з назвою «північна чума» історія не фіксує. Натомість філософ підкреслює: «Іноді ми жартуємо: чад сей – північна чума». Чи не хотів він сказати, що все погане априорі приходить з півночі? Хвороби від холодного північного вітру, неволя з рабовласницької Московської держави. Московщина розташована не на схід від улюбленої Сковородою України-Слобожанщини, а на північ. І в ті роки царювала там Катерина II, яка за 34 роки свого правління «подарувала як нагороду за службу, а також своїм фаворитам 800 000 людей. Інакше кажучи, вона перетворила 800 000 народжених вільними людьми на невільників, тобто на безправних рабів... І переважна більшість цих «подарунків» була зроблена коштом України. А торгівля людьми значно посилилась і сягнула свого апогею якраз після славетної Катерининської комісії... Людьми торгували на ярмарках, на ринках, на базарах..., експортували... у Оттоманську Порту й Персію...» [6, с. 321–322]. До такого «безумного світу» поневолення людини Сковорода ставився вкрай негативно. Недарма Михайло Ковалинський у своїй біографії філософа підкреслював його «всегдашнее отвращение к краю сему» [1, с. 467], тобто відверту відразу Сковороди до Московщини. «Північну чуму» і «прокляті московські печі» можна тлумачити як алегорії зла, носієм якого була Росія і новоявлений «русскій мір», згадуваний М. Ковалинським у листі до Сковороди від 7 жовтня 1785 р. [2, с. 479].

Одним з найулюбленіших символів сквородинівської філософії є гора як втілення пориву людської душі до високого, істинного й божественного. «Горня республіка» – образ його ідеального світу. Втім, і реальні гори як географічні об'єкти фігурують у текстах Сковороди. У листі від 7 грудня 1787 року до Якова Донця-Захаржевського він пише про те, що рукопис трактату «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» «бродила ... даже до Кавказских гор, и бог ее сохранил...» [4, с. 406–407]. Причина мандрівки твору на Кавказ не довго була таємницею для

дослідників, адже відомо, що на Кавказі якийсь час служив Василь Томара, колишній учень Сковороди із Коврая. Філософ любив передавати свої твори на зберігання учням і друзям. Власне, так вони і збереглися, а деякі ще й у кількох примірниках. Примітним є той факт, що саме Кавказькі гори серед інших найчастіше згадуються філософом у його творах. Вочевидь, саме їх він знав як найбільші, найсуворіші, усвідомлював як символ дикої, первозданної краси. А, приміром, Карпати зустрічаємо у нього лише раз: у байці «Оленица и Кабан» під назвою «полских и венгерских» гір.

У трактаті «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода пише у заключній частині твору: «Дикій и безстраннопримный неприступный Кавказ отверзл гостинницы свои странникам. Море сказало дорогу кораблям всѣм плывущим. Показалися плодоносніи острова, кефы, петры, гавани и мысы Добрыя Надежды» [4, с. 83]. Прикметники-означення, використані філософом щодо Кавказу, говорять самі за себе. Кавказ для нього – вершина світу, яка ще чекає свого покорення й освоєння. У приречі «Благодарный Еродій» автор розгортає ідею про важливість природних здібностей людини як основи її виховання і становлення особистості. Цю ідею він алегорично оздоблює образами Оленя (якому цілком комфортно живеться у Кавказьких горах) та Верблюда й Вепра (для яких великі гори чужі й неприступні). У листі до свого знайомого, найзаможнішого харківського купця Артемія Карпова, Сковорода філософує на тему спорідненої праці, одночасно спростовуючи чутки про себе як про неробу. При цьому неробство він, як завжди, послідовно засуджує, використовуючи промовисте художнє порівняння: «Правда, что праздность тяжелее гор Кавказских» [4, с. 398].

Ще одну згадку Кавказьких гір знаходимо у прозовому перекладі Сковородою «Оди» новолатинського фламандського поета XVII ст. Сідроніуса Гошіуса (Hosschius, 1596–1653) [10], якого філософ називає *Iesuitae Sidronii Hosii*. Загалом розмежовуючи поняття «переклад» і «переспів», на практиці Сковорода завжди тяжів до переспіву. Ось і цей твір, за його визначенням – переклад, не став винятком. Власне, строфа, у якій згадано Кавказ, є тому беззаперечним підтвердженням. Д. Чижевський припускає, що цей варіант перекладу був лише творчою чернеткою «до перекладу поетичного, якого Сковорода не виконав або який не заховався» [8, с. 119]. У цьому фрагменті, окрім Кавказу, фламандець згадує ще три географічні назви: Лівію (пустельну північну Африку),

землю колхів (пращурів сучасних грузинів, Колхиду) та землю індів (у часи Гошіуса індами могли називати індусів, арабів, ефіопів). Ось як звучить дослівний переклад цього уривку:

Чи він би рушив до пустельних пісків Лівії,

Чи до колхів і в гостинні

Кавказькі скелі, чи кинувся б утікач

Аж до чорних індів (переклад Р. Кисельова).

Сковорода дуже творчо втрутився у канву перекладного тексту, змінивши в ньому, окрім багатьох суттєвих моментів, як-от, поезію на прозовий виклад, ще й три останні етнічно-географічні прив'язки. Лівія у Сковороди стала Африкою, Колхіда (північно-східне Причорномор'я) – Азією, землі індів – Персією, а самі інди – гірськими татарами: «Сии крылатые злые духи постигнут тебе в самом нѣдрѣ африканских и на лонѣ азиатских удалій, не спрятаешся от них с горскими татарами на высотах гор Кавказских и Персидских» [4, с. 176].

Тобто авторитет Кавказьких гір як символу природної величі й неосяжності для Сковороди був непорушним. *Saucasi gurem* (кавказький камінь, вершина, скеля) стає у перекладача «висотами гір Кавказьких». Можна спробувати прокоментувати логіку заміни інших назв. «Лівійські простори» Гошіуса, можливо, звучали переконливо як символ диких, віддалених, пустельних земель для самого Сковороди, а от для своїх читачів він вирішив поглибити його, збільшивши у масштабах до всього Африканського континенту. Те саме нарощування простору спостерігаємо і щодо Колхіди, яка лежала на порубіжжі Європи й Азії, а у Сковороди перетворилася на «лоно азиатских удалій».

Персидські гори у перекладі також є творчим внеском Сковороди в оду Гошіуса. Відповідно, постають питання: які саме гори мав на увазі філософ і чому вирішив їх згадати? У середині XVIII ст. Іран (саме так, а не Персією, називали вже тоді свою державу самі іранці) обіймав значно більшу територію, ніж у наші дні. Проте філософ, найвірогідніше, писав про гори, розташовані на питомих перських територіях. Понад 80 відсотків території Ірану в сучасних кордонах займають гори і високі нагір'я. Значну частину території країни займає велике Іранське нагір'я. На заході височіють гори Загрос, на сході – Східно-Іранські гори, на півночі – могутні хребти Ельбурса, на півдні – Макрана. Всі ці гори досить високі, суворі, пустельні. Більшість вершин Загросу сягають 3000 метрів, а окремі вершини перевищують 4000 м. Але наймогутнішими є гори Ельбурс з вершинами понад 5500 м. А гора Демавенд з висотою

5610 м є найвищою вершиною країни. Сковорода про велич Перських гір міг дізнатися із тогочасної наукової літератури, а також із перекладної літератури, яка потрапила в українські землі після прийняття християнства. Наприклад, із повісті «Александрія», що з'явилася на наших теренах не пізніше XII ст., а у XVII–XVIII ст. знову набула популярності завдяки новим перекладам тогочасною українською літературною мовою. У повісті, зокрема, досить детально і яскраво змальовано зимовий перехід війська Олександра Македонського через гори Персії, жорстокі бої з гірськими племенами та війнами царя Дарія. Можливо, саме такі суворі картини закарбувалися у творчій свідо-

мості Григорія Сковороди і змусили його згадати ці гори у своєму перекладі оди Гошюса як символ величі творіння Божого.

Висновки. Загалом, відшукати дискусійні, герметичні елементи у творах Сковороди не є великою проблемою. Він був людиною Бароко, містиком, філософом у богослів'ї і богословом у філософії. Він любив загадки на рівні форми і на рівні змісту. Іноді позірна простота його вислову насправді приховує великий таємний зміст. Його містична символіка й тяжіння до натяків і недомовок, гра із сенсами безупинно породжують нові виклики перед дослідниками. Цим він цікавий для науки сьогодні, і цим буде цікавим для світу завжди.

Список літератури:

1. Ковалинський М. Жизнь Григорія Сковороды / Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. С. 439–476.
2. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. Л. Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто : Майдан, Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
3. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с.
4. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. 575 с.
5. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. Харків : Майдан, 2004. 876 с.
6. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ : Дух і літера, 2017. 368 с.
7. Ушкалов Л. Сковорода й Ковалинський: історія однієї дружби / Л.В. Ушкалов. *Сковорода, Шевченко, фемінізм... : Статті 2010–2013 років*. Харків : Майдан, 2014. С. 36–48.
8. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ : Обереги, 2003. 576 с.
9. Юдкін-Ріпун І. Герметичний дискурс Григорія Сковороди / Студії мистецтвознавчі, 2010. С. 7–19.
10. Sidronii Hosschii. *Elegiarum libri sex*. Антверпен, 1667.

Noha H. M. GAMES WITH SENSES IN PROSE BY HRYHORIJ SKOVORODA

In the article separate «dark places» of Hryhorij Skovoroda prosaic works are analysed. It gives a common idea about the features of him unique style. The author provoked a recipient to «active» perception of text. Such game was one of dominant lines of epistolary works of philosopher. It was brighter all reflected in his folias to the favourite student Mykhajlo Kovalynskyi. Thus Skovoroda tried to cause for him interest in logical exercises, love to wisdom, to stimulate to the self-educatoin. In the philosophical inheritance of author also many various artistic complications. These receptions answered both the time-spirit of baroque art and style of thinking and opinion of their transmitter. Fully obviously, that development of intellectual game between the philosopher and recipient is assisted by the dialogic form of most philosophical works of Skovoroda. It was succeeded to find confirmation of inclination of author to the so-called “coded language” that showed up not only in theology and philosophical works but also in the discussion of domestic things in letters. He tried to convert any text into repeater of the ideas by mediation of own symbolic and emblem semantic koda. Author's inclination to certain, favourite to them, symbols as transmitters and markers of him world view system found the display and in the translated works of our thinker. In particular, the analysed fragment of translation of Latin “Ode” of Flemish poet of 17 century Hosschius demonstrates propensity of Skovoroda to active creative interference with authorial text and his ability to transform the symbolics of the original in own allegoric artistic space. He fully consciously converts the geographical constituent of vividness of Hosschius work into more corresponding and convincing for adequate perception the real and potential audience. A summarizing conclusion is done, that Hryhorij Skovoroda was the man of Baroque, mystic; philosophy and divinity were in his indissoluble connection. His love is marked to the riddles both at the level of form and at the level of maintenance. Underline, that the metaphorical manner of exposition of ideas often caused an ambiguousness in interpretation of maintenance of researchers, pounding them sometimes in a deadlock. As a result, the mystic symbolics of Skovoroda and his game with senses will continually generate new calls for scientists.

Key words: Skovoroda, Baroque, symbol, philosophy, epistolary, game.